

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ**

МИКОЛА ПІДГОРБУНСЬКИЙ

**ЗАПРОВАДЖЕННЯ БАГАТОГОЛОСОЇ МУЗИКИ
В УКРАЇНСЬКІЙ ДУХОВНІЙ КУЛЬТУРІ**

Монографія

**Київ
Видавництво Ліра-К
2021**

УДК 783:7.034]:008-029:2(477)

ПЗ20

Рецензенти:

В. Г. Дутчак, доктор мистецтвознавства, професор
О. С. Афоніна, доктор мистецтвознавства, професор
А. В. Варивончик, доктор мистецтвознавства, доцент

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського національного університету культури і мистецтв
(протокол №13 від 17.05.2021)*

Підгорбунський М. А.

ПЗ20 Запровадження багатоголосої музики в українській духовній культурі :
монографія / М. А. Підгорбунський. Київ: Видавництво Ліра-К, 2021. 348 с.

ISBN 978-617-520-114-5

Монографію присвячено малодослідженій в сучасній музичній науці проблемі західноєвропейських впливів на українську духовну культуру. У центрі уваги автора – багатоголосний спів та лінійна нотація, які розглядаються у широкому контексті світської та церковної культури.

Значну увагу приділено західноєвропейським реформаційним течіям як одному з провідних чинників у процесі запровадження багатоголосної музики та лінійної нотації. Вагому частку становить новий музичний матеріал з церковно-співочих збірників української Православної церкви. Як підсумок багаторічної роботи джерелознавчого та текстологічного характеру у монографії подано створений на основі українських церковно-співочих збірників XV–XVII століть системний інципітний каталог західноєвропейських духовних пісень, що увійшли до східнослов'янського духовно-пісенного репертуару.

Для музикознавців, культурологів, істориків, а також для широкого кола читачів, що цікавляться українською музичною культурою епохи Відродження.

783:7.034]:008-029:2(477)

ISBN 978-617-520-114-5

© Підгорбунський М. А., 2021
© Видавництво Ліра-К, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ВСТУП	12
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ	19
1.1. Історіографічна й джерелознавча база дослідження	19
1.2. Теоретичні та методологічні основи вивчення духовної культури	36
Висновки до першого розділу	40
РОЗДІЛ 2. СХІДНІ ТА ЗАХІДНІ ВПЛИВИ НА РОЗВИТОК ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ XV-XVII СТ.	43
2.1. Духовні зв'язки української Православної церкви із Візантією та Афоном	43
2.2. Вплив південнослов'янської духовної культури в XV-XVII ст.	51
2.3. Поширення болгарських та грецьких наспівів в українських церковно-співочих збірниках	58
2.4. Реформаційні течії в Україні та їх вплив на розвиток освіти та музичної культури	67
Висновки до другого розділу	83
РОЗДІЛ 3. ПОШИРЕННЯ БАГАТОГОЛОСОЇ МУЗИКИ ТА ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЛІНІЙНОЇ НОТАЦІЇ	88
3.1. Історичні та соціально-культурні чинники запровадження музичної реформи	88
3.2. Діяльність світських музичних капел та католицьких, протестантських шкіл і церков у поширенні багатоголосої музики	96
3.3. Запровадження лінійної нотації в Україні	101
3.4. Підтримка східних патріархів в запровадженні багатоголосого співу. Протистояння місцевих ієрархів	117
3.5. Церковні братства – ініціатори введення багатоголосого співу в православному богослужінні	125
3.6. Хронологія формування українських церковно-співочих збірників	135

3.7. Нотолінійні збірники та їхні структурні різновиди	160
Висновки до третього розділу	168
РОЗДІЛ 4. СТАНОВЛЕННЯ МУЗИЧНО-ТЕОРЕТИЧНОЇ ОСВІТИ	
В УКРАЇНІ	174
4.1. Розквіт церковної літератури в Україні в XVI-XVII ст.	174
4.2. Церковно-співочі збірники	188
4.3. Співочі азбуки із рукописних збірників та їх тлумачення	208
4.4. Музично-теоретичні трактати та музичні композиції	241
4.5. Використання нових методів навчання в оволодінні лінійною нотацією та багатоголосим співом	260
4.6. Співаки, композитори та теоретики багатоголосого співу	266
Висновки до четвертого розділу	279
ВИСНОВКИ	288
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	302
ДОДАТКИ	338

ПЕРЕДМОВА

Важливим етапом в історії українського музичного мистецтва є період запровадження багатоголосої музики та лінійної нотації. Цей процес відбувався під безпосереднім впливом південнослов'янської культури і західноєвропейських реформаційних течій. Вплив Східних та Західних реформаційних ідей відобразився на розвитку духовної культури українського народу, а саме мові, писемності, освіті, книговиданні, музичному мистецтві, православному богослужінні тощо. У загальних музично-історичних працях ця доба зазвичай «випадає» з поля зору науковців або її викладено реферативно, без урахування перших реформаційних течій, які мали вплив на подальший розвиток української духовної культури. Дана публікація підсумовує напрацювання автора направленні на розкриття передумов та витоків поширення багатоголосої музики на українських теренах. Цей процес в подальшому створив умови до формування київської нотації, яка увібрала в себе основи хоральної і мензуральної нотації та частково зберегла певні елементи стовпового невменного нотопису.

Значний вплив на формування української православної літургії мала південнослов'янська духовна культура, що проявилось в певних орфографічних і стилістичних змінах в церковно-співочих збірниках та активізації розвитку українського музично-гимнографічного мистецтва. За зразком південнослов'янської графіки була створена нова манера письма, яку називають молодшим напівуставом. Разом із зміною орфографії та літературної мови було перенесено «плетение словес» – особливий літературний стиль, який виник у Болгарії за часів тирновського патріарха Євфимія. В Україні-Русі зросло розмаїття перекладів повчальних та аскетичних творів візантійських та південнослов'янських письменників у дусі «ісихазму». Церковне співоче мистецтво набуло нових рис і прагнуло вдовольнити не тільки релігійні а й естетичні потреби прихожан. Збільшення святкових та урочистих піснеспівів стає однією з відзнак українського літургійного співу цього періоду. Цьому сприяють грецький та болгарський наспіви, які проникають в українське православне богослужіння і закріплюються в церковно-співочих книгах. Дослідженню грецьких і болгарських впливів та поширенню цих наспівів в українському православному богослужінні присвятили свої праці славист та історик О. І. Яцимирський. Ґрунтовні

дослідження провів Ю. П. Ясіновський, який здійснив археографічне опрацювання українських та білоруських Ірмологіонів. Ним підготовлено та видано в 1996 р. капітальна праця – «Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої XVI–XVIII ст.». В цьому напрямку також працювали Г. Н. Васильченко-Михно (дисертація «Грецький розспів в українській співацькій практиці кінця XVI – першої половини XVII ст.: про спадкоємність з греко-візантійською гімнографічною традицією»); О. Ю. Шевчук (дисертація «Київський наспів у контексті церковно-монодичного співу України та Білорусії XVII–XVIII ст.»); О. В. Путятницька (дисертація «Болгарський наспів і українсько-білоруська традиція церковного монодичного співу кінця XVI–XVIII ст.»).

Ознайомлення українців з європейською музичною культурою, яка була проникнута ідеями реформації почалося саме з чеських пісень під час гуситських війн, в яких вони епізодично брали участь. Музична творчість чеських братів мала значний вплив на формування протестантського хоралу, а саме багатоголосі твори цього періоду *cantus firmus* засновані на мелодіях гуситських пісень. Чеські брати пропагували реформаторські ідеї на українських теренах, розповсюджуючи духовну літературу в школах, церквах та монастирях. Це в свою чергу прискорило демократизацію літургійного співу в українському православному богослужінні.

Після чеської реформації наступною протестантською течією у Великому князівстві Литовському стало лютеранство. На початку XVI ст. з Герцогства Пруссії ця нова течія почала поширюватися в землях Великого князівства Литовського. Центром лютеранства стала столиця Великого князівства Литовського – Вільно, членами цих протестантських громад в основному були німецькі колоністи. В цей період відбувається культурний розквіт столиці Великого князівства Литовського, яка стає одним із поліграфічних центрів в державі. Для цього періоду характерні були публікації католиків і протестантів давньоукраїнською мовою та двомовні публікації окремих творів, включаючи польську. Поряд з традиційною в Україні церковнослов'янською почала вживатися українська мова.

Значна частина магнатів Великого князівства Литовського активно підтримувала протестантські течії на українських теренах. Вони надавали притулок протестантам європейських країн, які були змушені тікати від переслідувань католицької інквізиції. За фінансової підтримки української шляхти у князівстві будувалися протестантські церкви, відкривалися школи та гімназії, засновувалися друкарні, в яких видавали

духовну полемічну літературу та богослужбові книги. Вплив протестантизму на вітчизняну музичну культуру найбільш виразно проявилось у видавничій діяльності. Саме в друкарні великого канцлера литовського Миколи Радзивілла Чорного, який був патроном кальвінізму вийшов один із перших нотних збірників – Канціонал.

Важливим культурно-освітнім чинником на українських теренах були православні, католицькі та протестантські навчальні заклади. Конкурування шкіл, які належали різним конфесіям, фактично вдосконалювало систему освіти в Україні. Вивчення латини відкривало шлях до європейських джерел освіти та створювала передумови для успішної конкуренції української культури на міжнародній арені. В католицьких і протестантських школах та колегіумах православна українська молодь знайомила і засвоювала католицький григоріанський хорал разом із чотириголосними протестантськими піснями. Навчальними матеріалом були західноєвропейські теоретичні трактати за якими вивчали багатоголосий спів. Розроблена авторська періодизація запровадження багатоголосої музики на українських теренах починаючи з XV до XVIII ст. Вона дає можливість прослідкувати всі етапи цього процесу, від періоду поширення протестантських багатоголосих гімнів та організації світських музичних капел до запровадження багатоголосого співу в українському православному богослужінні.

Під впливом східних та західних культурних течій які поширилися на українських теренах у XVI ст. загострилися конфесійні протистояння, які в свою чергу спонукали бурхливий розвиток просвітництва. В зв'язку з цим розглянута діяльність братських шкіл та друкарень в популяризації багатоголосої музики за підтримки східних патріархів. Українські майстри, творчо адаптувавши здобутки західноєвропейської хорової та інструментальної музики створили унікальні та неповторні багатоголосі піснеспіви. Цей багатоголосий спів завдяки братським школам і за підтримки східних патріархів запроваджується в українському православному богослужінні.

Розкрито історичні та соціокультурні чинники розквіту української духовної літератури в XVI–XVII ст. В цей період активно поширювалася західноєвропейська світська та духовна література. Ці твори проходили адаптацію в україномовному середовищі і згодом виникали власні переробки та редакції цих видань. За відсутності єдиного духовного центру в країні формувалися регіональні духовні осередки, що спричинило до виникнення варіативності богослужбових жанрів. Важливе місце серед них займали рукописні церковно-співочі книги української Православної церкви.

Розроблена хронологія еволюції українських церковно-співочих збірників з XI до середини XVII ст. за видами нотації починаючи від екфонетичної і невменної до лінійної. Зазначені часові рамки в даній періодизації відображають активні фази використання кожної нотації в духовній культурі українського народу.

Рукописні церковно-співочі збірники із колекції фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського досліджують О. А. Іванова та Л. А. Дубровіна. Результати своїх досліджень вчені виклали у своїх працях «Кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» та «Півчі богослужбові книги у репертуарі рукописних книг XVI ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського». Головну увагу вчені сконцентрували на загальному описі рукописів та їх змісту.

Під час проведення авторського археографічного та палеографічного аналізу церковно-співочих збірників XVI–XVII ст. виявлені як загальні риси в оформленні цих збірників так і певні відмінності, а саме в оформленні тексту, гравюр, заставок, заголовків, ініціалів, колофонів тощо. Простежено поступову модернізацію українського півуставу, який пройшов шлях від великого та біглого півуставу до скоропису. В деяких з цих збірників розміщені співочі азбуки, в котрих подаються назви невменних знаків та їхнє графічне зображення.

Проведена авторська розшифровка і порівняльний аналіз невменних та фітних знаків із співочих азбук XVI–XVII ст. Найпростішими видами теоретичного керівництва були азбуки, котрі просто перераховують невменні знаки та фіти із розміщеними над ними графічними зображеннями. Більш упорядкованими були азбуки, в яких спочатку подавався перелік невменних знаків, а потім фіт. Інколи ця структура порушувалася і фіти були розташовані серед простих невменних знаків. Палеографічний аналіз співочих азбук дав можливість виявити певні закономірності, знайти спільні риси та відмінності з іншими співочими азбуками. Під час проведення дослідження було виявлено характерні ознаки: при формуванні співочих азбук, так існувала певна послідовність, спочатку подавався основний невменний знак, а потім його різновиди без повторення назви знаку. Потрібно зазначити, що дане правило не завжди дотримувалося, інколи автори його порушували.

Виклад знаків в співочих азбуках XVII ст. стає більш впорядкованим, вони розташовані відповідно до своїх груп з урахуванням їхньої звуковисотності. Групи і підгрупи невменних знаків поповнювалися різновидами, що давало можливість більш

точно фіксувати висоту і ритмічність мелодій. Співочі азбуки являли собою більш складну систему переліку невменних знаків та кіноварних степенних і вказівних помет. Кіноварні помети в своєму становленні проходили два етапи розвитку. Перший охоплював приблизно другу половину XVI ст. і характеризувався вживанням помет переважно вказівних, тобто вони визначали характер виконання. Створення степенних (звуківисотних) помет, які вказували конкретну висоту звуку відноситься до середини XVII ст. Це був другий етап їхнього розвитку.

Аналіз кіноварних степенних помет в співочих азбуках дав можливість виявити дві основні групи невменних знаків. До першої групи відносяться невменні знаки, які мають степенні помети однієї звуківисотної групи. До другої групи входять невменні знаки, які включають кіноварні степенні помети з різних звуківисотних груп і відповідно мають більш широкий діапазон звучання. В другій половині XVII ст. при поширенні кіноварних степенних і вказівних помет, зростає кількість різновидів стріл та крюків в Стовповому (невменному) нотописі.

Починаючи XVII ст. в рукописних церковно-співочих збірниках набули поширення співочі азбуки, в яких подавався не тільки перелік невменних знаків, а і їхнє тлумачення. Це пояснення мелодійного, висотного, ритмічного значення невменних знаків та співзвуччя між ними. З появою та поступовим закріпленням в співочих азбуках трисвітлих невменних знаків прослідковується тенденція до розширення верхнього діапазону звуковедення під час виконання богослужбових піснеспівів.

Важливим питанням є аналіз музичних трактатів, їхнім дослідженням займалися російські та українські вчені: М. Ф. Фіндейзен, С. В. Смоленський, В. В. Протопопов, О. В. Конотоп, О. Я. Шреєр-Ткаченко, О. С. Цалай-Якименко. Автором проаналізовано іноземні та вітчизняні музично-теоретичні трактати XV–XVII ст., які були поширені на українських теренах. Теоретичні трактати мали два види: одні з них становили своєрідний колективний збірник знань про музику, інші стосувались спеціальних питань. Увага музичних теоретиків була зосереджена на двох головних групах питань: генезис, визначення і класифікація музики та виховна і етична роль музики. В своїх трактатах польські та західноукраїнські теоретики намагалися адаптувати європейські новації до своїх давніх музичних основ. До головних теоретичних та практичних питань входила мензуральна нотація та теорія контрапункту. Ці рукописні і друковані теоретичні трактати були тісно пов'язані з їх

практичним використанням у світському та духовному житті суспільства. Багато з теоретичних трактатів стали підручниками, які використовували під час навчання, в першу чергу, в освітніх духовних закладах.

Для відтворення більш повної і об'єктивної картини поширення музично-теоретичних трактатів та їх практичного використання в творчості українських музикантів нами проаналізовано не тільки праці теоретиків і композиторів українського походження, але і іноземців, які проживали і творили на українських теренах. Адже, їхні теоретичні праці та музичні композиції прямо чи опосередковано були пов'язані з українською музичною культурою і мали значний вплив на її подальший розвиток.

Українські співаки по-своєму переосмисливши здобутки західноєвропейської хорової та інструментальної музики поступово створювали власні вокальні композиції. В середині XVII ст. вже існувала розвинена система музичної освіти і більшість співаків отримували освіту в духовних навчальних закладах. Керівники капел, були і викладачами, і композиторами, тобто, навчання, теорія і практика були невіддільними. Свідченням такої єдності є теоретичні трактати, які були одночасно посібниками з теорії музики та композиції, а також містили чимало вказівок стосовно особливостей виконавської практики.

Досліджено та доповнено життєписи українських співаків, композиторів та теоретиків багатоголосої музики. Вдалося зібрати розрізнену інформацію та свідчення і доповнити новими фактами життєписи співаків, композиторів та теоретиків багатоголосого співу, зокрема Себастьяна з Фельштин, Мартина Леополіта, Симеона Пекалицького, Єлисея Ільковського, Феодора Тернопільського, Йосифа Загвойського. Із стародавніх рукописів та царських грамот було віднайдено та складено список українських співаків, композиторів та теоретиків, які запроваджували багатоголосу музику та київську нотацію в Московії. Тривалий час на українських теренах працювали польські композитори: Вацлав з Шамотул (учень Себастьяна з Фельштин), Кипріан Базилик, Миколай Гомулка. Прослідковано їхню творчу діяльність, так як вони зробили вагомий внесок в розвиток української багатоголосої музики.

Інформаційною базою для написання монографії послужили енциклопедичні та наукові видання, музикознавча література, історичні та мистецтвознавчі напрацювання іноземних вчених, архівні матеріали, рукописи церковно-співочих

збірників, західноєвропейські музичні трактати та музичні композиції. Сподіваємося, що наша праця стане певним імпульсом для молодих вчених в подальшому дослідженні української музичної культури та освіти в період Відродження.

Висловлюю щиро подяку всім, хто долучився до видання цієї праці –кандидату педагогічних наук, професору Людмилі Павлівні Бойко, кандидату мистецтвознавства Ігорю Володимировичу Тилику. Щиро дякую моїм рецензентам доктору мистецтвознавства, професору Віолетті Григорівні Дутчак, доктору мистецтвознавства, професору Олені Сталівні Афоніной, доктору мистецтвознавства, доценту Анастасії Віталіївні Варивончик за уважне ставлення до моєї праці, зауваження і побажання, що сприяли вдосконаленню монографії.

ВСТУП

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Важливим етапом в історії українського музичного мистецтва є період запровадження багатоголосої музики та лінійної нотації. Цей процес відбувався під безпосереднім впливом південнослов'янської культури і західноєвропейських реформаційних течій. Вплив Східних та Західних реформаційних ідей відобразився на розвитку духовної культури українського народу, а саме мові, писемності, освіті, книговидаванні, музичному мистецтві, православному богослужінні тощо. У загальних музично-історичних працях ця доба зазвичай «випадає» з поля зору науковців або її викладено реферативно, без урахування перших реформаційних течій, які мали вплив на подальший розвиток української духовної культури.

Рукописні церковно-співочі збірники є важливим джерелом з історії музичної культури. Вони мають особливо велике значення для дослідження музичної спадщини з XV до XVII ст. Ці збірники досліджувалися спеціалістами різних наук, а саме: істориками, філологами, мистецтвознавцями, які досліджували кожен своє коло питань і проблем. Значна частина рукописних церковно-співочих збірників залишається недостатньо дослідженою українськими музикознавцями, що, певною мірою стримує рух у плані розшифрування екфонетичного та невменного нотопису. Потрібно також зазначити, що внаслідок неякісного зберігання рукописних збірників, їхній стан з кожним роком погіршується і призводить до втрати цінного матеріалу.

Дослідженням візантійської монодії займалися С. Floros, С. Hoeg A. Nikiforova, R. Palikarova-Verdeil, I. Papathanasiou, N. Boukas, J. Raasted, H. Riemann, O. Strunk E. Wellesz G. Wolfram, A. A. Дмитриевский, I. Є. Лозова, К. Ганнік, О. Г. Камінська, М. І. Качмар, О. С. Цалай-Якименко та ін.

Вчені Д. В. Разумовський, С. В. Смоленський, В. М. Металлов, И. И. Вознесенський, I. O. Гарднер, Б. П. Кутузов, I. Є. Лозова, В. М. Ундольський присвятили свої праці дослідженню Стовпового (невменного) розспіву. Нотацію та будову піснеспівів Стовпового (невменного) розспіву досліджували В. М. Беляєв, М. В. Бражніков, М. Д. Успенський, Н. С. Серьогіна, Т. Ф. Владишевська, Б. А. Шиндін, Д. Шабалін, О. Ю. Шевчук, Ю. П. Ясіновський. Зародження багатоголосся та його різновиди

розглянуті в працях М. В. Бражнікова, Н. Д. Успенського, Н. А. Герасимової-Персидської, Л. П. Корній, І. Ю. Кузьмінського, О. Ю. Шевчук, О. А. Шуміліної та ін.

Питанням, пов'язаним з походженням та формуванням більшої частини богослужбових гімнографічних книг, їх структурній типології, еволюції текстів присвятили свої дослідження музикознавці, філологи та історики: О. А. Крашеннікова – Ірмологій, Октоїх; Н. С. Серьогіна – Стихирар мінейний; С. Н. Тутолміна – Тріодний стихирар; Г. А. Пожидаєва – Демественик; Л. І. Алехіна, Л. В. Кондрашкова – Праздники.

Вивченням розспівів і наспівів (великий невменний, путь, демество, місцеві та монастирські наспіви) та пов'язаних з ними репертуару займалися М. В. Богомолова – демествений спів; Г. А. Пожидаєва, С. В. Фролов – демествений; М. В. Бражніков – місцеві та монастирські наспіви.

Українські та білоруські музичні рукописи гімнографічного змісту – нотолінійні Ірмологіони досліджували О. С. Цалай-Якименко (болгарський, київський та грецький наспіви в музично-історичному аспекті, палеографія київської нотації), Л. П. Корній (болгарський наспів, теоретичні проблеми музичного історичного джерелознавства), О. Ю. Шевчук (київський наспів та жанрова атрибуція піснеспівів цього наспіву, правопис гімнографічних текстів), Г. М. Васильченко-Міхно (грецький наспів, структурні особливості слов'янських наспівів XVI–XVIII ст.), Ю. П. Ясіновський, М. І. Качмар (греко-візантійська гімнографія, археографічне опрацювання й опис нотолінійних Ірмолоїв українського та білоруського походження).

Мистецьке оформлення українських Ірмолоїв досліджували П. М. Жолтовський, Д. В. Степовик, І. С. Свенцицький, Д. М. Щербаківський, Н. О. Герасимова-Персидська, А. В. Конотоп, Л. П. Корній, О. С. Цалай-Якименко, Ю. П. Ясіновський та ін.

Дослідження та опис кириличних рукописних книг у вітчизняній науці продовжують Н. І. Сиротинська, Я. П. Запаско, Ю. П. Ясіновський, Л. А. Гнатенко, М. Б. Боянівська, Н. О. Костюк – історія літератури, мистецтва та музики; Л. А. Гнатенко, М. І. Качмар, О. Г. Камінська – графіко-археографічні та палеографічні особливості української РК XIV–XVII ст.; Л. А. Дубровіна, О. А. Іванова – історія РК XV–XVII ст.

Українська співоча медієвістика, що вивчає рукописну спадщину Православної церкви, останні 10-ліття пройшла плідний шлях, що ознаменувався появою цілої низки

наукових праць, в яких глибоко і різнобічно розкриваються теоретичні та художньо-стилістичні особливості співочого мистецтва. Актуальність даного дослідження обумовлена, перш за все, тим, що без чіткого уявлення про співоче мистецтво XVI–XVIII ст., його витоки, впливи закордонних духовних центрів, палеографічного аналізу церковно-співочих збірників неможливо відтворити повну і всебічну картину музичної культури української Православної церкви.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі музичного мистецтва Київського національного університету культури і мистецтв згідно з тематичним планом науково-дослідної роботи. Тема дисертації затверджена (протокол засідання № 65-а від 31.10.2005 р.) та уточнена (протокол № 12 від 25.06.2019 р.) рішенням Вченої ради КНУКіМ. Дослідження є частиною комплексної теми «Мистецтво як предмет комплексного дослідження: теорія, історія, практика (реєстраційний номер 0118U100122) та є авторським внеском у вивчення проблематики української музичної культури.

Джерельною базою дослідження є рукописні фонди ІР НБУВ, що зберігають колекції та зібрання церковних, освітніх, наукових установ, приватних осіб тощо: Київської духовної академії, Церковно-Археологічного музею Київської духовної академії, бібліотеки Київської духовної семінарії, Києво-Печерської лаври. Було переглянуто фонди Інституту Рукопису НБУВ та виявлено близько 40 музичних рукописних книг. Здійснено археографічне, палеографічне та музикознавче дослідження та науковий опис 39 рукописних книг гімнографічного змісту (6 сербських рукописів, 4 болгарських рукописів, 5 рукописів російської традиції, 1 молдавський рукопис, 23 рукописи українсько-білоруської традиції).

Об'єкт дослідження – українська духовна культура XV–XVII ст.

Предмет дослідження – запровадження багатоголосої музики та лінійної нотації в українській духовній культурі.

Мета дослідження полягає у визначенні витоків багатоголосої музики і лінійної нотації в українській музичній культурі та розробці періодизації цих процесів.

Відповідно до поставленої мети визначені такі **завдання**:

- Проаналізувати історико-теоретичну базу дослідження.
- Обґрунтувати теоретико-методологічні засади вивчення духовної культури в період Відродження.

- Дослідити духовні зв'язки української Православної церкви із Візантією та Афоном.
- Визначити вплив південнослов'янської духовної культури на формування системи богослужбових піснеспівів.
- Проаналізувати західноєвропейські реформаційні течії, їх вплив на розвиток української освіти та музичної культури.
- Дослідити передумови музичної реформи та визначити причини запровадження лінійної нотації.
- Визначити витоки та розробити періодизацію поширення багатоголосої музики і запровадження лінійної нотації.
- Провести аналіз діяльність церковних братств та шкіл в популяризації багатоголосого співу за підтримки східних патріархів.
- Розробити хронологію еволюції українських церковно-співочих збірників
- Розкрити історичні та соціокультурні чинники розквіту української духовної літератури в XVI–XVII ст.
- Здійснити археографічний та палеографічний аналіз церковно-співочих збірників.
- Провести розшифровку і порівняльний аналіз невменних та фітних знаків із співочих азбук XVI–XVII ст.
- Проаналізувати іноземні та вітчизняні музично-теоретичні трактати.
- Визначити нові методи навчання в оволодінні лінійною нотацією та багатоголосим співом.
- Дослідити та доповнити життєписи українських співаків, композиторів та теоретиків багатоголосої музики.

Методи дослідження розроблено на основі комплексного підходу, який здійснювався за такими напрямками:

- культурно-історичному (дослідження східних та західних впливів, які мали вплив на церковний та богослужбовий спів в українській Православній церкві);
- ретроспективному (виявлення походження, періоду розвитку та поширення піснеспівів та нотацій);
- джерелознавчому (пошук, відбір та вивчення рукописних церковно-співочих збірників);
- текстологічному (встановлення автентичності рукописних збірників);

- музично-теоретичному (аналіз співочих азбук та їх тлумачень);
- порівняльному (виявлення відмінностей у співочих азбуках XVI–XVII ст.).

Вивчення джерел і текстів співочих пам'яток проводилося на основі усталених методів: текстологічного, порівняльного, ретроспективного, палеографічного, музикознавчого.

Хронологічні рамки дослідженого матеріалу охоплюють XV–XVII ст.

Наукова новизна праці виявляється в наступному:

- розроблена хронологія еволюції українських церковно-співочих збірників, що дає можливість прослідкувати та дослідити характерні особливості кожного періоду;
- доведено, що путній і демествений співи, є різновидами Стовпового невменного розспіву і становлять групу мелодій для певних гімнографічних груп піснеспівів, тому вони є наспівами, а не розспівами;
- виявлено та введено в науковий обіг нові рукописні співочі азбуки XVI–XVII ст.;
- вперше досліджено церковно-співочі збірники XVI–XVII ст. з використанням комплексного підходу, а саме застосовані текстологічний, порівняльний, ретроспективний, палеографічний, музикознавчий методи;
- досліджено азбуки із церковно-співочих збірників XVI–XVII ст. в результаті запропоновано розподіл невменних знаків на чотири групи залежно від наявності різновидів, груп, підгруп та їхнього поєднання з особливими знаками і вказівними пометами;
- проаналізовано групи невменних знаків, визначено їхні характерні особливості: встановлено їхню звуковисотність, кількість звуків та мелодичну направленість;
- визначено, що ознайомлення українців з багатоголосою музикою та західноєвропейською лінійною нотацією відбувалося на початку XV ст. під час поширення реформаційних течій на українських теренах. Одна із перших реформаційних течій, що мала вплив на українську духовну культуру є – гуситський рух;
- розроблена періодизація поширення багатоголосої музики та лінійної нотації на українських теренах;
- встановлено, що спочатку відбулося поширення багатоголосої музики, а вже потім формується київська лінійна нотація;

– доповнено життєписи українських співаків, композиторів та теоретиків багатоголосої музики.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів. Вони:

- сприятимуть подальшій розробці зазначеної проблематики у контексті системного розвитку понятійного апарату вітчизняного мистецтвознавства і культурології.
- можуть послужити вихідною базою для міждисциплінарних предметів музикологія, культурологія, фольклористика;
- спрямовані на використання запропонованого методологічного та методичного забезпечення в наступних, більш поглиблених дослідженнях церковного та богослужбового співу української Православної церкви;
- використовуються у педагогічному процесі (у курсах історії української та світової музики, аналізу музичних творів, культурології);
- є підґрунтям для подальшого дослідження Стівової (невменної) та лінійної нотації.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням, в якому репрезентовано українську духовну культуру в період з XV до XVII ст. як складову загальноєвропейської культури. Розроблено методологічні засади для культурологічних і мистецтвознавчих студій музичного мистецтва, зокрема доведено, що путній і демествений співи є наспівами; церковно-співочі збірники досліджено з використанням комплексного підходу (текстологічного, порівняльного, ретроспективного, палеографічного, музикознавчого методів); визначено чотири групи невменних знаків в поєднанні з особливими знаками і вказівними пометами; розроблена періодизація поширення багатоголосої музики та лінійної нотації, яка дає можливість цілісно прослідкувати та дослідити ці процеси в українській духовній культурі. Усі наукові результати отримані дисертантом особисто.

Апробація результатів наукових досліджень відбувалася на міжнародних і всеукраїнських наукових конгресах та конференціях:

1. Всеукраїнська науково-практична конференція «Духовна культура як домінанта українського життєтворення». Київ, 22-23 грудня 2005 р.
2. Міжнародна науково-практична конференція «Інформаційно-культурний простір: європейський вибір України». Київ, 7-8 грудня 2007 р.
3. III міжнародна науково-практична конференція «Традиційне музикування

українців у європейському просторі». Київ, 11-12 жовтня 2007 р.

4. 9th International symposium «Humanities and Social Sciences in Europe: Achievements and Perspectives». Vienna, 27th January, 2016.
5. Всеукраїнська науково-практична конференція «Філософія тексту в сучасній культурі». Київ, 29 березня 2019 р.
6. IV Міжнародна науково-практична конференція «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення та підходи». Дрогобич, 27 червня 2019 р.
7. Міжнародна науково-практична конференція «Музика в діалозі з сучасністю: мистецтвознавчі, педагогічні, культурологічні студії». Київ, 22-23 квітня 2021 р.

Структура роботи. Монографія складається з передмови, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Список використаної літератури містить 478 найменувань. Загальний обсяг – 348 с.; основний зміст – 283 с.